

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ЧАС БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

EVOLUTION OF LAND LEGISLATION DURING BOURGEOIS REVOLUTION IN FRANCE

Степенко Н.С.,
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті здійснено ще один крок до поглиблення знань про проблеми еволюції земельного законодавства під час буржуазної революції у Франції 1789–1794 рр. Автором зосереджено увагу на процесі розробки земельного законодавства й на тих соціальних змінах, що відбулися у французькому суспільстві внаслідок його прийняття.

Ключові слова: французька революція, земельне законодавство, земельні відносини, суспільні зміни.

В статье осуществлен еще один шаг к углублению знаний о проблемах эволюции земельного законодательства во время буржуазной революции во Франции 1789–1794 гг. Автором сосредоточено внимание на процессе разработки земельного законодательства и на тех социальных изменениях, произошедших во французском обществе вследствие его принятия.

Ключевые слова: французская революция, земельное законодательство, земельные отношения, общественные изменения.

In this article one more step has been taken to deepen knowledge about the problems of the evolution of land legislation during the bourgeois revolution in France from 1789 to 1794. The author focuses on the process of developing land legislation and on those social changes that took place in French society as a result of its adoption.

Key words: French revolution, land law, land relations, social changes.

Еволюція земельного законодавства під час буржуазної французької революції 1789–1794 рр. прямо пов'язана зі становленням і розвитком нових державотворчих процесів у Франції. Право загалом і земельне законодавство зокрема набуло наймовірної гнучкості згідно з прогресивними ідеями та відчуттям епохи. Ці відчуття передусім стосувалися перерозподілу власності, у тому числі й земельної. Авторитетний дослідник французької революції Пилип Саньяк на основі вивчення різноманітних документів періоду революції вважав: «... Прагнення до захо-

сивними ідеями та відчуттям епохи. Ці відчуття передусім стосувалися перерозподілу власності, у тому числі й земельної. Авторитетний дослідник французької революції Пилип Саньяк на основі вивчення різноманітних документів періоду революції вважав: «... Прагнення до захо-

плення земельної власності було одним із наймогутніших важелів революції» [1, с. 6–7].

У середині XVIII ст., з огляду на легковажну й безвідповідальну монархічну політику абсолютизму, її нездатність до змін, Франція опинилася на межі економічного банкрутства, до якого додалося ще й загострення соціальних суперечностей, що призвели до революції 1789–1794 рр. Характерною рисою Франції в розглядуваний період був повільний розвиток земельних відносин, а аграрна криза у французькому селі була наслідком диспропорції між великою масою селян і недостатньою кількістю землі, яка знаходилася в їхньому розпорядженні або на правах власності, або на правах оренди. З огляду на це, перед революційними подіями у Франції економістами, сільськогосподарськими товариствами, провінційними органами влади готувався великий аграрний рух. Лунали заяви про раціональне використання й розподіл земель, про необхідність збільшення чисельності земельних власників, а наявне обцинне володіння землею взагалі розглядалося як малопродуктивне [1, с. 67–69].

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю поповнення знань новою, до цього невідомою інформацією щодо процесу розробки земельного законодавства під час буржуазної французької революції 1789–1794 рр. Боротьба ідей, з'ясування причин та умов, прийняття саме тих чи інших варіантів земельних законів, хронологія їх прийняття має велике пізнавальне значення.

Проблеми розвитку еволюції земельного законодавства під час буржуазної революції у Франції відображені в працях іноземних, радянських та українських дослідників: О. Олара, Міньє, А. Рамбо, М. Блока, П. Саньяка, Алексіса де Токвіля, Ж. Жореса, А. Адо, Л. Новак-Калієвої, О. Сіваш, Т. Матвєєвої та ін.

Так, зокрема, праця французького дослідника П. Саньяка містить велику кількість різноманітних документів, раніше не досліджених, які свідчать про складний процес розробки й упровадження законодавчих актів, що регулювали земельні відносини. Алексіс де Токвіль, сучасний французький дослідник, висвітлює у монографії суперечливі погляди на дореволюційний порядок у Франції, а також на зміни, у тому числі в земельних відносинах, під час революції 1789–1794 рр.

Джордж Рюде завдяки своїм багаторічним дослідженням відкрив і вивчив цілу низку народних рухів в Англії та Франції у XVIII – першій пол. XIX ст. Насамперед автор висвітлює селянські рухи, що позначилися як на прийнятті земельних законів, так і на відносинах щодо землеволодіння й землекористування під час французької буржуазної революції 1789–1794 рр.

Монументальна праця Ж. Жореса є цінною не тільки у вивченні історії французької революції, а й була на той час значним кроком у розвитку історичної науки загалом. Ж. Жорес, спираючись на неспростовні джерела, зробив свою працю глибоко об'єктивною та показував головну силу революції – якобінців, сильні та слабкі сторони яких констатував у повній відповідності з історичною правдою, при цьому він приділяв велику увагу питанням розробки, прийняття й упровадження земельних законів під час революції. Він уважав, що логіка революційної боротьби призвела до зіткнення революційної Франції з усією контрреволюційною, феодально-абсолютистською Європою.

Українські дослідники: Л. Новак-Калієва, Т. Матвєєва, О. Сіваш – лише частково торкнулися проблем земельного законодавства під час французької буржуазної революції 1789–1794 рр. в аспекті прав людини.

Метою статті є дослідження еволюції земельного законодавства під час французької буржуазної революції 1789–1794 рр., умови його розробки та суспільні зміни, як відбувалися в процесі його впровадження.

В епоху революції становлення буржуазного права й утворення буржуазного законодавства використовувалося

французькою буржуазією для послаблення або й руйнування підвалин феодалізму та відображало безперервну боротьбу принципів та інтересів, іноді набуваючи драматичного характеру. Утворенню єдиного цивільного законодавства для всієї Франції, частиною якого було й земельне, заважав чинний політичний устрій. Багато провінцій і місцевостей Франції вимагали незалежності тільки для себе й турбувалися лише про збереження власних законів, висуюючи головні вимоги – знищення деспотизму, монархічної централізації та давніх привілеїв. Лише незначна частина населення, здебільшого «третьої стан», викладаючи в наказах до депутатів Генеральних штатів новаторські революційні вимоги, вбачала в них майбутнє для всієї Франції [1, с. 14–17]. У багатьох наказах депутатам містилися вимоги власне земельного характеру: збільшення селянського землеволодіння, особливо землекористування, при цьому вимагалось, щоб великі землевласники не зазіхали на ланди, пустоці, пасовища тощо, і насамкінець необхідно було повернути обцинні узурповані землі. Землі, які ж належали церкві й сеньйорам, повинні надаватися селянам на правах оренди з належними цінами, строками та з гарантіями щодо прав орендарів. При цьому під час революції розгоргалася більш радикальна програма боротьби за землю з боку селянської бідноти й середняків. Вони протестували як проти сеньйора та великого землеволодіння, так і проти утворення форм капіталістичного виробництва [2, с. 89].

Важливим було те, що на початку революції «третьої стан», незважаючи на приховані відмінності, на думку Ж. Жореса, являв собою ще один суспільний клас – згуртовану силу буржуазії, селян, робітників, яка мала чітке та ясне уявлення своїх інтересів, виступала за конституційні гарантії й розпочинала боротьбу [3, с. 188]. Під час цієї боротьби відбулися зміни й у наказах депутатам, вони дивували своєю повнотою, життєвою ясністю та єдністю, відображали те, що закон повинен бути виразником загальної волі, що істинний закон тільки той, за яким винесла рішення нація. Найголовніші права людини – індивідуальна свобода, свобода власності, свобода думки, свобода праці [3, с. 227]. Суттєвим було те, що в 1785 р. в Парижі засновано Королівське товариство аграрного відродження, основним завданням якого було вдосконалення методів ведення землеробства, особливо у віддалених провінціях. Про утворення умов для цього процесу свідчить прийнятий урядом едикт від 14 січня 1763 р., який дозволяв висушування боліт і звільняв від податку осушені землі, та едикт від 13 серпня 1766 р., що звільняв від сплати податків осіб, які розорювали цілину під посіви [3, с. 250–253]. Але ярмо феодальних повинностей, церковної десятини та королівських податків лежало на плечах селян і суттєво гальмувало прогрес у землеробстві, зокрема використання нових методів і знарядь праці.

На початку революції більшість селян були цензитаріями і тримали землю тільки з дозволу сеньйора й тільки на умовах, ним установлених. Поряд із цим дворяни-сеньйори користувалися масою привілеїв у фіскальних питаннях. Вони не платили прямого податку на землю – талью (тільки в крайньому випадку платили талью з експлуатації землі, але цей платіж лягав на плечі їхніх орендарів). При цьому сплата «подушного» також майже не торкалася дворян. Ценз був водночас постійним одвічним доходом для сеньйора, постійно поновлювальним доказом його власності, яка не підлягає ні відчуженню, ні подрібненню. Поряд із цим рента була невід'ємним правом. Несплата її упродовж тривалого часу давала право сеньйору вимагати як її сплати, так і всіх недоїмок. Через це значна кількість землеробів не могла досягти повної власності на землю та повної особистої незалежності. Також існував тераж або шампар – частина врожаю, яка сплачувалася сеньйору з цениви пропорційно врожаю. При цьому селяни мали виконувати особисті повинності й не могли позбутися й

сеньйоріальних баналітетів – користування хлібопекарнею, давильнею для винограду, племінним биком, що потребували визначеної сплати. Для селянина не було жодної справи, за яку він не сплачував би сеньйору, – збір з худоби, яка використовувалася для обробітку землі, збір за переправу через річки, збір з продажу товарів на базарах, ремонтування доріг, збір за лов риби, понтонаж – збір за проїзд мостом, збір за можливість викопати колодязь або ставок тощо. До цього необхідно додати, що й церква на той час була великим землевласником, мала значну політичну владу та здебільшого підкорялася королівській владі. Переслідуючи протестантські рухи, погрожуючи розпривою вченим і філософам, будучи непримиренним ворогом нового устрою, церква налаштувала проти себе всі сили нової буржуазії, усіх, хто жадав збагачення та розвитку знань [3, с. 46–51].

Необхідно наголосити на тому, що взяття Бастилії 14 липня 1789 р. знайшло найпалкіший відгук у селах серед селян. Із самого початку відкриття Генеральних штатів селяни чекали, коли ж про них згадають, та уважно стежили за всіма подіями. Але Установчі збори після 14 липня, охоплені ентузіазмом, намагалися зберігати рівновагу щодо одержаної перемоги. При цьому збори потребували підтримки народу, але потроху почали його побоюватися. Але ці швидкоплинні побоювання не загальмували їхнього прагнення, натхнення, віри в розум, що передусім спонукало їх до вироблення Декларації прав людини, яка стала преамбулою до Конституції. Саме в цей час до Установчих зборів стали надходити звістки про селянські заворушення, а саме що селяни, випереджаючи або навіть перевищуючи своїми діями рішення законодавців, відмовлялися сплачувати феодальні податки. При цьому селяни спалювали мастки з метою ліквідації маноріальних документів із записами феодальної ренти й повинностей селян, багато з яких були навмисно придумані або поновлені [4, с. 116]. Складалося відчуття, що збори не наважувалися починаючи вирішувати проблему феодалізму, зокрема, через складність відмежування феодальної й буржуазної власності, особливо земельної [5, с. 357–358]. Питання, яке зависло в повітрі: чи підуть депутати на поступки селянам? Поступки були зроблені, але репресивні заходи мали місце аж до 1792 р. (Декрет Установчих зборів про відновлення громадського спокою від 10 серпня 1789 р., Декрет Установчих зборів проти заколотів від 18 липня 1791 р.).

В умовах розгортання селянської революції Установчі збори 4 серпня 1789 р. прийняли Постанову «Про скасування феодальних повинностей». У першій статті Постанови містилося положення про повне знищення феодального порядку, яке в подальших статтях піддається значним обмеженням, залишаючи величезні феодальні володіння дворян недоторканими. Норми вказаного документа про скасування феодальних прав були суто декларативними й не містили конкретних заходів, вироблення яких передбачалося згодом. Було розділено феодальні та доменіальні права на два класи: 1) особисті права, які накладали обов'язки безпосередньо на особистість (особиста кріпосна залежність, право «мертвої руки» тощо), 2) реальні права (натуральні повинності й панщина, пічні, мірошницькі та інші монополії, право феодальної юстиції тощо), які зобов'язували особу тільки через посередництво землі, були засновані на самій землі й виникали в результаті її уступки, прикриваючись найчастіше феодальною формою, а насправді були справжніми поземельними правами [6, с. 29–31]. Не було прийнято й будь-якого рішення щодо захоплені землі, здійснюваних сеньйорами за рахунок сільських общин. Були ці общинні володіння надані сеньйорами чи з глибокої давнини належали селянам? Відповіді на це питання не було. І все ж таки 11 серпня 1789 р. прийнято Декрет, перші 6 статей (із 19) якого присвячені саме аграрним питанням. Це було перше реальне завоювання селян, яке поставило аграрне питання

на порядок денний Революції [2, с. 124–127]. Цей документ не знищив фактичні відносини між селянином і землевласником, забезпечивши останньому найбільш істотні права, у подальшому дозволивши селянам лише викуп. Терпець селян уривався. Після видання Постанови Установчих зборів 4 серпня 1789 р. вони очікували практичного її застосування. Що ж до сплати поземельної ренти, то селяни її сплачували й у 1789, і в 1790 рр. Що стосується найбільш значних сеньйоріальних прав, шампару та цензу, сеньйоріальної ренти, то їх скасування виявилось неможливим. Селянські повстання були єдиним виходом і являли собою більш небезпечне явище, з огляду на зростаючу організованість. З огляду на перебіг революційних подій, дворянство й духовенство намагалися зупинити селянські антифеодальні настрої, після чого вже було неважко ліквідувати дані селянам обіцянки. Незважаючи на це, економісти, сільськогосподарські товариства, провінційні збори почали готувати значний аграрний рух. Вони вважали, що недостатньо перетворити корпоративну земельну власність в індивідуальну, необхідно розділити мастки приватних осіб. Подрібнення земель, за їхню думку, було соціальною необхідністю з метою збільшити кількість сільських власників.

Необхідно зауважити, що на першому етапі Французької революції 1789–1794 рр. депутати Установчих зборів – конституціоналісти – відображали інтереси великої буржуазії й ліберального дворянства. При цьому намагалися здійснити низку антифеодальних перетворень і розробляли важливі демократичні документи. Становість почала поступово зникати з політичного устрою, було зроблено перший крок до знищення класових розбіжностей у приватному житті [7, с. 36]. Уже в Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка прийнята на першому етапі революції, вказувалося: «Мета кожного державного союзу полягає в забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека й опір гніту». Забезпечення права власності було закріплено в статті 17 Декларації: «Оскільки власність є право недоторканне і священне, то ніхто не може бути позбавлений її, окрім випадку, встановленого законом, безумовної суспільної необхідності й за умови справедливої та попередньої винагороди». Свобода власності випливала зі скасування феодального порядку. Було вироблено нове поняття власності, яке згодом включили в перелік природних і невід'ємних прав людини – власності, у буржуазному сенсі слова вона вільна, індивідуальна, повна, якою можна користуватися й розпоряджатися на свій розсуд. Свобода ж землекористування випливала з права власності. За тих умов це суперечило як феодальній, так і колективній концепціям власності на общинні землі та приватному обтяженню сервітутами на користь сільської общини [8, с. 85–87]. І все ж характерною рисою революції у Франції було об'єднання класових сил, провідна роль у якому належала буржуазії, яка під гаслом «Свобода, рівність, братерство» змогла привернути на свій бік різні верстви населення, у тому числі й селян. Але, як убачається з Постанови Установчих зборів 4 серпня 1789 р., скасовуючи феодальний лад, представники буржуазії намагалися залишити свободу експлуатації, а отримавши владу в перший період революції, не змогли повністю ліквідувати феодальний устрій і розв'язати земельне питання.

Ще в дореволюційній Франції селяни мріяли про збільшення своїх земельних наділів за рахунок церковних і королівських земельних володінь. І, нарешті, у період революції Декретом від 14–17 травня 1790 р. Установчі збори запровадили порядок продажу земель з фонду національного майна, дещо сприятливий для селян. Але протести буржуазії призвели до прийняття Декрету 3–17 листопада 1790 р., який установлював нові умови продажу земель з фонду національного майна, що вже не надавали пільги під час купівлі землі, і при цьому потрібно було

сплатити всю суму за 4,5 роки, а не за 12, як було вирішено раніше. Це сприяло купівлі землі заможними громадянами та суттєво зменшувало можливості для купівлі землі сільській бідності [9, с. 22–26]. Іноді селяни купували землю в складчину, об'єднавшись із дрібними торговцями, ремісниками, з іншими членами села, у подальшому розділяючи куплену землю відповідно до внеску кожного. Як свідчать документи, селяни дистрикту Камбре з 1790 по 1793 рр. придбали 16000 гектарів землі, тоді як представники буржуазії – 1600 гектарів. Незважаючи на значні здобутки для селян, якобінці, 22 квітня 1793 р. прийнявши Декрет, заборонили «асоціації у складі всього населення комуни або значної її частини для купівлі визначених до продажу земель...» [10, с. 40–41].

30 вересня 1791 р. Установчі збори були розпущені. 1 жовтня 1791 р. відкрилося засідання Законодавчих зборів. Згідно з Конституцією 1791 р., законодавча влада належала однопалатним зборам з правом законодавчої ініціативи та низкою інших повноважень. У процесі виборів до Законодавчих зборів поставали питання як подальшого розвитку революції, так і бачення виборцями, особливо селянами, й обранцями своїх завдань. І на зборах місцевої влади, і на зборах виборщиків, звісно ж, обговорювалися проблеми та скарги селян. Багато нових депутатів мали революційний настрій, при цьому деякі були правниками, тому розуміли ті труднощі, на які наптовхувалися революційні закони під час їх упровадження в життя. Насамперед це стосувалося змін до законів, які регулювали відносини земельного володіння й користування, та феодальних платежів селян на користь сеньйорів. Особливо зневірилися селяни після урочисто проголошеного скасування феодального порядку Постановою від 4 серпня 1789 р. й невдало організованого Декретом від 15 березня 1790 р. З огляду на це, новообрані депутати до Законодавчих зборів узяли на себе зобов'язання поліпшити ситуацію, уже у квітні 1792 р. Комітет феодальних прав запропонував увести суттєві зміни до чинних законів в інтересах селян. 4 серпня 1789 р. Установчі збори урочисто проголосили, що всі права й повинності, пов'язані з особистою залежністю, скасовуються без викупу, а інші феодальні права можуть бути викуплені. При цьому умови для викупу містили значні труднощі для селян, а сума викупу Декретом від 15–28 березня 1790 р. збільшилася вдвічі [9, с. 12–17]. Збори, звільняючи селян, дозволили їм викупати поземельні ренти, безстрокові оренди тощо. Але селянин не міг їх викупити, не викупуваючи водночас «випадкові права», такі як мито, що сплачувалися сеньйору під час переходу майна. При цьому необхідних коштів для викупних операцій у значній частині селян не було. Збори, прийнявши рішення про повний та одночасний викуп усіх повинностей, сприяли збереженню феодального порядку, а селянам знадобилося докласти значних зусиль для здійснення загального принципу, який проголосила Постанова 4 серпня 1789 р.

Невдоволення і протести селян усе більше почали проявлятися навесні 1791 р. Депутат від Перигора в мемуарі писав: «Усі селяни відмовляються платити ренти, вони збираються скопищами, об'єднуються, виносять рішення про те, що ніхто не буде платити ренти, а якщо хто-небудь заплатить, він буде повішений». І такі свідчення були непоодинокі [11, с. 10–16]. Законодавчі збори знали про селянські повстання, при цьому прийняли документ, який не поліпшував становище селян, а сприяв збереженню феодалізму. Приймаючи Декрет та Інструкцію Національних зборів стосовно шампару, теражу, агрьє, аражу, тьєрса, соєте, комплату, пензу, сеньйоріальних рент, мита в разі переходу землі в інші руки й інших сеньйоріальних прав, які визнані належними до викупу за Декретом від 15 березня 1790 р., санкціонованого королем 28 числа того місяця, депутати Національних зборів повідомляли селян, що скасування феодального порядку передбачало забезпечення

лише свободи особи й у жодному разі не посягання прямо чи опосередковано на власність [9, с. 36–29]. Не надали депутати Установчих зборів селянським общинам і права власності на пустопорожні землі, але взяли під свій захист дореволюційні захвати общинних володінь і пустощів. Ця позиція депутатів Установчих зборів відобразилася в Декреті від 15–26 травня 1790 р., де вказано: «Скасовуючи триаж, не мали наміру вирішувати що-небудь стосовно власності на ліси, заболочені землі, пасовища, пустощі, ні надавати общинам і їх мешканцям які-небудь права на це майно». Подібні положення містила й ціла низка декретів – Декрети від 22 травня, 19–20 вересня, 22 листопада 1790 р.; 13–20 квітня 1791 р. [2, с. 174–179].

Селяни не дали себе ні переконати, ні залякати. Селянські протести відбувалися як у законний, так і в насильницький способи. 20 березня 1792 р. Комуна Капель-Бірон (департамент Ло і Гаррона) повідомила Законодавчі збори: «Ренти й інші феодальні повинності, збережені й оголошені такими, що мають викупатися, Декретом від 15 березня 1790 р., санкціонованим 28 березня, цілком можуть зумовити громадянську війну, якщо депутати Національних зборів у своїй мудрості не запровадять заходи, які змінюють як розмір ренти, так і спосіб викупу, декретовані Установчими зборами». При цьому лунали заклики взагалі до того, щоб нація сама взяла на себе викуп рент [11, с. 20–28]. Селянські виступи не могли не турбувати депутатів Законодавчих зборів. Проблеми подальшого скасування феодальних повинностей, про що волали селяни з усієї Франції, зумовили палкі обговорення проєктів майбутніх законодавчих актів щодо поліпшення стану землеволодіння, землекористування та феодальних повинностей. На засіданні зборів 29 лютого 1792 р. адвокат Жорж Кутон щонайперше пов'язав майбутнє революції та громадський порятунок з відданістю землеробів революції, при цьому пропонуючи поліпшення їхнього становища шляхом скасування всіх старих повинностей, які були наслідком узурпації, здійсненої сеньйорами, що уявили себе власниками усієї землі. До того ж він закликав зберегти нові повинності, засновані на титулах і на земельних поступках, а правники Законодавчих зборів шукали різні варіанти, щоб виправдати експропріацію сеньйорів. Але депутат Кутон указав на важливу підставу для поліпшення прав селян – порятунок Революції. Незабаром, 11 квітня 1792 р., депутат Лотур до Сіабель надав Законодавчим зборам від імені Феодального комітету доповідь і проєкт декрету «стосовно безвідплатного скасування різних феодальних повинностей, які оголошені викупними за Декретом від 15 березня 1790 р.». Але цей проєкт стикнувся із жорстким спротивом депутатів. У свою чергу, депутат Дорляк надав Зборам свій проєкт, уважаючи, що феодальні повинності найчастіше пов'язані своєю появою з тиранією й можуть бути законними за доказами сеньйора, що вони є цінною поступкою землі. При цьому проєкт Дорляка мав ще й на меті перетворити державу на збирача старих феодальних повинностей, на що не погодилися інші депутати [11, с. 32–39]. У рамках обговорення проєкту депутат Дьозі під час виступу зазначив, що сеньйори узурпували не тільки феодальні права, а й земельну власність, і спитав, чи вистачить сміливості у Зборів скасувати право власності на землю, маючи на увазі ст. 2 Декларації прав людини 1789 р.

Дискусії щодо положень проєкту набували форми безладної боротьби, і лише увечері 14 червня почалося голосування, в результаті якого прийнято таке: «Національні збори декретують, що всі «випадкові» феодальні права, стосовно яких не буде доведено безпосередніх першочергових титулів, що вони є цінною земельних поступок, скасовуються безвідплатно» (Декрет від 18 червня – 6 липня 1792 р.) [11, с. 41–49].

Необхідно зауважити, що духовенство на той час було великим землевласником і стало об'єктом для нападів

революційних новаторів. Тому вже з 4 серпня 1789 р. в Установчих зборах лунали пропозиції депутатів щодо відчуження майна духовенства на користь нації [1, с. 136]. Декрет від 24 листопада 1789 р. оголосив майно церкви, у тому числі землю, національним майном. А Декрет від 14 серпня 1792 р. дав можливість придбання землі багатьом категоріям населення: фінансистам, негоціантам, промисловцям, купцям, у тому числі дрібним торговцям і ремісникам, сільським нотаріусам і, нарешті, збіднілим селянам і селянам-власникам, які змогли збільшити свої невеликі наділи [12, с. 36–38]. Навіть батраки мали право брати участь у розпродажі землі, тим самим піднявши до класу власників [13, с. 308–309].

Характерною рисою XVIII ст. Франції є конфіскація значної частини земельних володінь сеньйорами. Великі заборгованості общин змушували віддавати в оренду орні землі, луки, ліси, доходи від яких надходили до загальної скарбниці. Також селяни втрачали давнє особисте право на траву для відгодування худоби, на користування лісами, щоб мати дрова для обігріву своїх домівок. При цьому з боку теоретиків-економістів лунали думки щодо доцільності розподілу й використання общинних земель саме заможними жителями, у яких була можливість їх придбати з метою збільшення доходів. При цьому й сеньйори також були не проти збільшити свої земельні володіння за рахунок подрібнення земель. Раніше королівська влада потурала процесу розподілу общинних земель, видавши низку едиктів і постанов. Едиктом 1777 р. підтверджується право сеньйорів на тріаж, а саме на порушення неподільності общинних земель. Тож і сеньйор уважався співвласником общинної землі [5, с. 267–268].

Як свідчать Накази «третього стану» депутатам, більшість сільського населення була проти поділу общинних земель. Наприклад, «третій стан» бальяжа Дюе в наказі пише: «Нові права, надані сеньйорам тими ж пожалуваними грамотами і ст. XXV Ордонансу «Про водоїмища і ліси» 1669 р., повинні бути скасовані, а Едикт 1667 р. повинен виконуватися за формою і змістом, щоб, відповідно до його положень, жоден сеньйор не міг претендувати ні на яке право тріажу...». При цьому окремі жителі вагалися з вибором і наказували Генеральним штатам вирішувати проблему, з огляду на більшу користь для селян, з прийняттям загального закону. Також були випадки й категоричної вимоги щодо повернення узурпованих земель назад до общини [5, с. 272–275].

У ході революційних подій бажання селян повернути узурповані сеньйорами общинні землі не зникло, але чіткої концепції в них не було, одні бажали їх зберегти, об'єднавши із забраними в сеньйорів, інші виступали за їх поділ.

Необхідно наголосити на тому, що в процесі революції починає формуватися нове поняття власності, при цьому й Конституцією 1791 р. розділом I і ст. ст. 2, 17 Декларації гарантувалася недоторканність власності [11, с. 381]. Селянська власність майже звільнена від усіх селянських повинностей і сервітутів, уже вбачається широке затвердження і прославляння індивідуальної власності. Аграрний кодекс, прийнятий 27 вересня 1791 р., проголошував свободу відгородження, але зберіг право випасання по живих і на луках після першого скопування й міжобщинне право прогону худоби на скопаних травах і луках [9, с. 29–31].

10 серпня 1792 р. були фактично скинуті не тільки монархія, а й політичне панування великої буржуазії. Керівна роль у Законодавчих зборах перейшла до рук жирондистів. Революційні події 14 серпня 1792 р. зумовили не лише новий підхід депутатів до скасування феодалних повинностей, а і зеву у розв'язанні земельних питань. Законодавчі збори одним ударом намагалися вирішити всі питання, які турбували селян. 14 серпня 1792 р. депутат Франсуа де Ньошато порушив питання й про общинні, і про емігрантські землі. Він наголошував, що наявні об-

щинні землі нікому не належать, тому що належать усім, і вважав, що настав час розділити їх між громадянами. Збори невідкладно проголосували за проект Франсуа де Ньошато 14 серпня 1792 р. [9, с. 65]. Але, з огляду на те що він складений наспіх і вбачалися труднощі в його виконанні, Конвент призупинив його дію. Поряд із цим Франсуа де Ньошато рішуче вніс до зборів пропозицію щодо прийняття Декрету про продаж земель емігрантів і наголошував, що «продаж земель емігрантів являє собою засіб для пов'язання сільських жителів з Революцією».

Тому 30 березня 1792 р. Законодавчими зборами оголошено про передачу земель емігрантів у розпорядження нації, а 27 липня 1792 р. ними ж знову оголошено про їх конфіскацію, а вже Декрет від 14 серпня 1792 р. передбачив відчуження земель емігрантів невеликими ділянками в безстрокове володіння за сплату щорічної ренти грошима. Ці положення перейшли до Декрету від 2 вересня 1792 р., який детально регламентував порядок продажу землі. При цьому покупцям готівкою надавалися певні переваги, ніж покупцям за ренти [11, с. 609–611].

Що ж стосувалося розподілу общинних земель, то між членами Законодавчих зборів виникла низка розбіжностей. Франсуа де Ньошато запропонував надати общині на свій розсуд розподіляти землю, у свою чергу, депутат Камбон виступав за рівний розподіл землі між збіднілими громадянами, які взагалі не мали земельної власності. Також лунали пропозиції, щоб заможні громадяни отримували менше землі, а бідні – більше. Важливою була пропозиція депутата Майля щодо скасування окремих постанов Ордонансу 1669 р. та повернення сеньйорами комунам усіх необроблених земель і пустощів. Але цей законодавчий акт не був прийнятий Законодавчими зборами та перейшов до юрисдикції Конвенту. Фактично Законодавчі збори прийняли цей Декрет 28 серпня 1792 р., але впроваджений він Конветом 8 вересня 1793 р.

Важливим було те, що процес продажу земель емігрантів таки був упроваджений у життя. Держава, побоюючись того, що деякі емігранти намагатимуться уникнути реквізиції, передбачила заходи, за якими вони не змогли б перетворити свої земельні володіння в рухомі цінності й векселя на пред'явника. Збори 23 серпня 1792 р. видали декрет, положення якого зобов'язували емігрантів надавати заяви про борги, а також муніципалітет мав отримати декларацію про все майно емігранта. При цьому 25 серпня 1792 р. прийнято декрет, який поширював цей закон на майно емігрантів у колоніях. 2 вересня 1792 р. прийнято остаточний текст Декрету, положення якого детально регулювали продаж майна емігрантів. Щодо продажу земель, то ст. 11 указувала: «З метою збільшення чисельності власників землі, луки й виноградники будуть під час продажу або укладення договору про сплату ренти якомога кориснішим способом подрібнюватися на дрібні ділянки...». Сукупність здійснених заходів притягла на бік Революції багато людей, зрушило селянство по всій Франції [11, с. 611–615].

Суттєві дебати в Національних зборах велися щодо рівності спадкових частин (часток), як це обіцяв ще Декрет від 16 серпня 1790 р., а саме знищення нерівності, що існувала в законах про спадщину. Важливість питання реформування законів про спадщину виявлялася в тому, що це було пов'язано з розподілом землі. Економісти-практики вважали, що запровадження рівності в поділі спадщини вимагає подрібнення земельних ділянок, що це не завжди може бути ефективним, наприклад, для лісових і пасовищних господарств, та й для рільництва й виноградарства не буде прийнятно. Тому, як переконували законодавці, кожен індивідуум повинен вирішувати, що для нього корисніше. І все ж таки 5 квітня 1791 р. Установчі збори втують рівність часток у разі спадщини без наявності заповіту, не скасувавши при цьому нерівність часток за наявності заповіту [1, с. 23–24].

Третій етап Французької революції ознаменувався приходом до влади якобінців – найбільш революційно налаштованої сили, яку підтримувала значна частина населення. Якобінський клуб мав розгалужену організацію зі штабом у Парижі. Секції ж клубу («Народні товариства») були утворені в усіх містах і департаментах [14, с. 7]. 2 червня 1793 р. Конвент залишили члени жирондистського уряду, натомість якобінці наступного дня в першому засіданні поставили на порядок денний три питання щодо земельних відносин і феодальних прав: про продаж майна емігрантів, поділ общинних земель, спалення феодальних титулів. Показовим було те, що якобінці насамперед не знищили залишки феодальних прав, а почали видавати законодавчі акти, які надавали право отримати у власність землю найбіднішим верствам селян [2, с. 297]. Підтвердженням цього було прийняття Декрету про спосіб розподілу общинних земель від 10 червня 1793 р., який містив положення: «Фермери, іспольщики, сільські робітники, слуги й загалом усі громадяни мають право на участь у розподілі, якщо тільки вони відповідають умовам, необхідним для того, щоб бути визнаними жителями комуні» (ст. 4). При цьому: «Кожний громадянин користується отриманою ним після розподілу ділянкою на основі повної приватної власності» [9, с. 65].

Декрет Конвенту про безоплатне скасування всіх феодальних прав, прийнятий 17 липня 1793 р., являв собою величну пам'ятку історії Французької революції. Ця величність міститься в перших двох статтях: «Усі колишні сеньйоріальні податі, феодальні цenzуальні права, як постійні, так і казуальні, включаючи сюди й залишені чинними декретом 25 серпня минулого року, знищуються безоплатно (ст. 1)». Також: «Із дії попередньої статті виключаються ренти і платежі, пов'язані виключно із земельними, а не феодальними відносинами» [9, с. 111–112]. З огляду на досить жорсткий якобінський порядок знищення залишків феодалізму, і поземельні ренти, які мали навіть невеликий відбиток сеньйоріальності, навіть пов'язані з отриманням їх шляхом купівлі-продажу, з цензом, знищувалися. Законодавчий комітет пояснював, що така політика несправедлива, що поземельні ренти різних форм повинні бути збережені, так умови їх виникнення неоднакові, а саме передача земельного наділу, та вимагав виділити із суто поземельного елемента елемент сеньйоріальний. У ході цих подій порушувалися права й сеньйорів, і багатьох приватних осіб, і самої держави як власника національного майна. Якобінці пішли далі, з метою поклати край сеньйоріальності порядку наказали спалити всі сеньйоріальні документи, що закріплено Декретом від 17 липня 1793 р. Урегульовуючи питання щодо общинних земель, якобінці застосовували також метод узагальнення. У прийнятому декреті від 10 червня 1793 р. зазначалося: «Усі общинні землі загалом, відомі по всій республіці під різними назвами пустоців, і пустирів, ланд тощо, за своєю природою належать тій общині, на території якої вони розташовані. Община має право вимагати повернення землі від сеньйора, а його відмова має ґрунтуватися на справжньому законодавчому акті (не феодальному), який свідчить про купівлю цих земель у законний спосіб». Цей процес супроводжувався лавиною скарг, петицій, невдоволення, але все було врегульовано на користь общини [1, с. 127–131].

Видані якобінцями радикально-буржуазні декрети знищили залишки феодальних поземельних зв'язків і являли собою перемогу, яка відповідала передусім інтересам самостійних селян-власників. Ці радикальні перетворення є характерною рисою лише Франції. При цьому Л. Новак-Каляєва вважає: «Основою сучасної концепції прав людини є ідейний спадок Великої французької революції кінця XVIII ст., в ході якої сформульовані теоретичні засади концепції прав людини, тоді як динаміка революційного процесу, замість її реалізації, призвела до розгону терору, загарбницьких війн і реставрації монархії» [15].

Як показує дослідження матеріалів Французької революції 1789–1794 рр., реформувати законодавство, у тому числі земельне, можна було тільки шляхом революцій у царині ідей, які потім мали перейти в царину фактів. Багато мислителів XVIII ст. прагнули свободи і щастя для особистості, при цьому проголошували й охорону суспільних інтересів. Лунали думки і щодо свободи особистості з мінімальним впливом держави, іноді наголошувалося, що індивідуум не у змозі забезпечити собі сам щастя, потрібно обов'язкове втручання держави. Поряд із цим лунали заклики до дотримання «золотої середини»: мінімальний вплив держави, примирення прав суспільства з правами людини за допомогою старанно збудованого суспільного механізму. Усі філософські теорії мислителів XVIII ст. пропагували боротьбу проти церковно-монархічного устрою з метою визволення від нього людини. Але теорія Кене, Дюпон де Немюра, Тюрго сповідувала зверхність природного права і природних прав людини. Теорію ж суспільної користі сповідували Руссо, Маблі та ін. Монтеск'є, будучи більше істориком і юристом, ніж філософом, намагався знайти «золоту середину» цих двох теорій і вважав, що якщо все ж таки принцип суспільної користі і є вищим принципом законодавства, то він усе ж повинен урахувати й чинні правові норми кожної області. Але в підсумку – законотворчі революційного періоду повинні брати до уваги увесь досвід, щоб кращі елементи з нього пристосувати до обставин, які склалися [1, с. 29–35]. Отже, вказані філософські течії – «індивідуалізм» і «державництво», перетинаючись, часто вступали в протиріччя між собою, мали своє продовження й у часи революційних подій. У 1790–1791 рр. суспільні інтереси нібито вийшли на перший план, і в 1793 р. теорія могутності держави дійшла найвищої точки свого розвитку.

Незалежна від будь-яких угруповань, держава набувала значної влади над особистістю та майном і при цьому ж тільки держава й утворює право власності. Утворюючи власність, держава є її регулятором задля інтересів суспільства. Так уважали конституціоналісти, революційні законодавці Камос, Мірабо та ін., акцентуючи увагу на повному зміщенні господарства одного землеволодіння над іншим, на встановленні особливого порядку землеволодіння, за якого існують тільки вільні й рівноправні землі. Вони вважали, що майнова нерівність призводить до правової нерівності, що може знищити демократію [1, с. 38–42].

Земельне законодавство під час Французької революції, починаючи з 1789 р. і по 1795 р., постійно перебувало в боротьбі зі старим феодальним правом. Свобода земель – головний заклик усіх землевласників Франції періоду Революції, яка, за ідеями філософів, повинна набуватися через законодавчу єдність, що в підсумку забезпечить рівність людей. Як показує дослідження еволюції земельного права в указаний період, подрібнення національного майна, розподіл великих ферм, установа максимального господарства, розподіл громадських і пустопорожніх земель – ось неповний перелік заходів, за допомогою яких найбідніші громадяни й малопотужні середняки намагалися здобути більш-менш земельного зрівняння. При цьому Революція не порушила власності. Навпаки, вона закріпила її та розширила. Вона звільнила землі з такою наполегливістю, що це суттєве збільшення чисельності власників землі становило її силу. Законодавство, розроблене й упроваджене в життя, у тому числі й земельне, заклало основу для буржуазно-ліберального розвитку європейського права.

Блискучий висновок щодо результатів Французької революції 1789 р., з яким важко не погодитися, зробив французький дослідник Алексіс де Токвіль: «... 1789 року французи зробили величезне зусилля, найбільше з усіх, що будь-коли робили народи, щоб відрізнити себе від свого минулого й відокремити безодне те, чим вони були, від того, чим вони бажали бути надалі» [16, с. 5].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саньяк Ф. Гражданское законодательство французской революции (1789–1804) / пер. с фр. О.А. Старосельской-Никитиной. Москва: Изд-во Коммунист. акад., 1928. 374 с.
2. Адо А.В. Крестьяне и Великая Французская революция. Крестьянское движение в 1789–1794 гг. 2-е изд., дораб. и доп. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. 445 с.
3. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции: в 6 т. / вступ. ст. и ред. А.З. Манфред. Москва: Прогресс, 1976. Т. 1. Кн. 1: Учредительное собрание (1789–1791). 519 с.
4. Рюде Д. Народные низы в истории, 1730–1848 / пер. с англ. Е.И. Бухаровой, А.О. Зелениной; предисл. и ред. М.А. Барг. Москва: Прогресс, 1984. 320 с.
5. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции: в 6 т. / вступ. ст. и ред. А.З. Манфред. Москва: Прогресс, 1977. Т. 1. Кн. 2: Учредительное собрание (1789–1791). 407 с.
6. Документы истории Великой Французской революции: в 2 т. / отв. ред.-сост. А.В. Адо. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. Т. 1. 528 с.
7. Минье. История Французской революции / пер. с 9-го (1865 г.) фр. изд. под ред. и с предисл. К.К. Арсеньева. 6-е изд., печ. без перем. с 1-го рус. изд. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1906. 430 с.
8. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.: у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1998. Т. 2. 608 с.
9. Документы истории Великой Французской революции: в 2 т. / отв. ред.-сост. А.В. Адо. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. Т. 2. 352 с.
10. Лефевр Ж. Аграрный вопрос в эпоху террора (1793–1794) / пер. с фр. К.И. Раткевич; ред. и вступ. ст. П.П. Щеголева. Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1930. 202 с.
11. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции: в 6 т. / под ред. А.В. Адо. Москва: Прогресс, 1978. Т. 2: Законодательное собрание (1791–1792). 647 с.
12. Рамбо А. История Французской революции 1789–1799 / пер. с фр. Петроград: Тип. Акц. О-ва Тип. Дела, 1914. 240 с.
13. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории / пер. с фр. И.И. Фроловой; ред. и предисл. А.Д. Люблинской. Москва: Изд-во иностр. лит., 1957. 353 с.
14. Матвеева Т.О. Французька революція 1789–1794 років. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 1. С. 14–17. URL: http://lsey.org.ua/1_2017/4.pdf (дата звернення: 28.10.2018).
15. Новак-Каляєва Л. Парадокси теорії та практики реалізації концепції прав людини: досвід Великої французької революції. Демократичне врядування. Львів, 2012. Вип. 10. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik10/fail/Novak-Kaljajeva.pdf (дата звернення: 28.10.2018).
16. Токвіль де А. Давній порядок і Революція / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: ЮНІВЕРС, 2000. 224 с.